

Ана Д. КОСТИЋ*

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за историју уметности

ИКОНОСТАС ЦРКВЕ СВЕТОГ НИКОЛЕ У БОЖИЦИ КОД БОСИЛЕГРАДА**

Апстракт: Црква Светог Николе у Божици, подигнута почетком XVII века, представља један од најстаријих сачуваних храмова на простору босилеградског Крајишта. У досадашњим истраживањима храма занемарено је наслеђе XIX века, те ће рад бити усмерен на презентовање иконостаса који је настао у овом периоду. Поред атрибуције икона иконостаса одређеним зографским струјама и појединачним именима попут Захарија поп Радојкова, пажња ће бити усмерена на програмско решење иконостаса и његово позиционирање у ширим оквирима зографског црквеног сликарства друге половине XIX века на територији данашње јужне Србије.

Кључне речи: Црква Светог Николе у Божици, Босилеградско Крајиште, XIX век, зографско сликарство, Захарије поп Радојков.

НАСЕЉЕ И ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ

Село Божица удаљено 27.4 км од Босилеграда и 32.8 км од Сурдулице, административно припада општини Сурдулица, Пчињском округу и области Крајиште, у оквиру којих представља једно од старијих насеља (Николић 1912: 285–288). Божица има два православна храма подигнута у оквиру исте порте, у центру насеља. Црква Светог Николе, називана још и старом црквом, подигнута је и живописана почетком XVII века и представља један од најстаријих храмова босилеградског Крајишта (Петковић 1965: 204, 212; Пејић 1994: 65–70), док је Храм Светих апостола Петра и Павла подигнут у последњој деценији XIX века. Постојање две цркве које служе задовољавању верских потреба становника села говори о његовој слојевитој историји, континуираном трајању и економском успону становништва, посебно током друге половине XIX века, када је ентеријер старе цркве обновљен уношењем новог иконостаса, а нова, репрезентативнија и већа црква подигнута.

Настанак Храма Светог Николе у Божици везује се за период обнове Пећке патријаршије (1557–1766), који је обележило побољшање живота православних

* Ванредни професор, ORCID 0000-0002-8361-8628, anchikostic@gmail.com

** Рад је настао као производ вишегодишњих теренских истраживања храмова на територији општине Босилеград којима је руководио проф. др Ненад Макуљевић у оквиру сарадње Центра за визуелну културу Балкана, Филозофског факултета Универзитета у Београду и Епархије врањске СЦП.

хришћана у Османском царству (Петковић 1965; Пејић 2016). Црква Светог Николе подигнута је као парохијски храм, што сведочи о просперитету мештана села почетком XVII века. Село Божица било је у прошлости једно од значајнијих насеља босилеградског Крајишта, како због природних богатстава, тако и због повољног географског положаја. Према сачуваним турским пописима, мештани села служили су као чувари пролаза кроз клисуру, што им је обезбеђивало бољи материјални статус у односу на околно становништво (Турски документи 1983: 663–664). Извори наводе да су становници села ишли и у печалбу у друге крајеве тадашњег Османског царства – по данашњој Бугарској, Северној Македонији и у Цариград (Николић 1912: 42–43, 63), а познато је да су приходе имали и од рудника гвожђа (Николић 1912: 44–45; Захарије 1918: 281). То све говори о повољном материјалном положају становника који је био предуслов подизању и опремању Цркве Светог Николе почетком XVII века.

Црква Светог Николе припада типу мањих храмова какви су подизани у време османске власти на ширем балканском простору током XVII века (Петковић 1965: 204). Изграђена је у комбинацији камена, малтера и опеке, основа је у облику слободног крста са полукружном олтарском апсидом на истоку, северном полукружном и јужном правоугаоном певницом. Живописање цркве је обављено 1607–1608. године, о чему сведочи натпис изнад улазних врата, на западном зиду храма, који помиње ктитора, презвитера Николу са рођацима (Петковић 1965: 204). Првобитни иконостас је настао 1607–1608. године, а до данас су се очувале престоње иконе Исуса Христа, Богородице и Светог Николе, које се чувају у Народном музеју у Београду, у који су доспеле 1962. године откупом од цркве (Пејић 1994: 65). Црква Светог Николе у Божици, осим што је један од најстаријих очуваних храмова на територији босилеградског Крајишта, представља и важно сведочанство испреплетених културних утицаја, као и живота људи у овом крају. Њен положај, који је био на међи важних путева, одредио је да често буде посећивана од стране значајних црквених великодостојника и других путника намерника, о чему сведоче бројни записи урезани током XVII, XVIII и XIX века на њеним зидовима, исписани на српском и бугарском језику (Захарије 1918: 281). Записи су сведоци о пограничном карактеру храма, мешовитом становништву и његовој слојевитој и врло занимљивој прошлости, али и континуитету трајања живота храма од почетка XVII века до данашњих дана.

ИКОНОСТАС ИЗ XIX ВЕКА

Храм Светог Николе у Божици је током друге половине XIX века доживео обнову ентеријера, о чему сведочи сачувани иконостас који је, према натписима на иконама, настао у две фазе. У првој фази радова, током 1867. године, осликане су престоње иконе, док су преостале иконе иконостаса, целивајуће иконе и Запрестолни крст, сачуван у олтару, настали 1883. године.

У две поменуте фазе осликавања икона иконостаса ангажовани су различити зографи. У првој фази су осликане престоње иконе Исуса Христа, Богородице са Христом, Светог Николе, Светог Јована Претече и Светог Јована Рилског.

На икони Светог Јована Рилског у општењеном приложничком натпису стоји податак да је икона настала у јуну 1867. године, на основу чега се са великом извесношћу да претпоставити да су и остале престоне иконе настале исте године (Куюмџиев 2005: 87). Аутор престоних икона је самоковски иконописац Захарије поп Радојков, који је радио на подручју Босилеградског крајишта током друге половине XIX века (Куюмџиев 2005: 87–88). Престоне иконе из Цркве Светог Николе у Божици могу се приписати његовој руци на основу стилских и иконографских сличности са његовим потписаним делима (Куюмџиев 2005: 87–88). Захарије поп Радојков је 1865. године израдио престону икону са представом Светог Георгија за иконостас Цркве Вазнесења Христовог у Доњој Љубати код Босилеграда, на којој је оставио свој потпис као „Образописец Захари папа Христа Радојков“. На основу стилских и иконографских сличности са потписаном иконом, његовој руци се приписује још дванаест икона из апостолског реда иконостаса у цркви у Доњој Љубати, као и већи део целивајућих икона (Куюмџиев 2005: 84–94, 87–88). Ова иконописна остварења представљају најранију фазу Захаријевог рада на простору босилеградског Крајишта. Овај самоковски зограф је на територији босилеградског Крајишта током седме деценије XIX века радио и целивајуће иконе за Цркву Свете Тројице у Извору (Куюмџиев 2005: 87; Зарић 2009: 229). Познато је да је Захарија својим образовањем био везан за угледну самоковску сликарску породицу чији је родоначелник био Христо Димитров (Василиев 1965: 463–464). Сликарско образовање је стекао код синова Димитрија Христова, Ивана и Захарија Доспевског, задржавши се прво уз Захарија од 1858. до 1860. године, а потом уз Ивана (Куюмџиев 2005: 87–88). Током своје сликарске каријере сарађивао је и са својим братом Василом поп Радојковим (Куюмџиев 2005: 88). Његова идентификована дела на простору босилеградског Крајишта потичу из седме деценије XIX века. Поред поменутих цркава у околини Босилеграда, радио је и иконе за Цркву Светог Илије у селу Горни Коритен у Ћустендилској области, као и живопис за сеоске цркве у околини Душнице и Гуцала са братом Василом (Куюмџиев 2005: 88). Претпоставља се да су престоне иконе за стару Цркву Светог Николе у Божици наручене сликару, а да он није физички посетио цркву (Куюмџиев 2005: 88).

Друга фаза рада на иконостасу Цркве Светог Николе у Божици подразумевала је осликавање икона у соклу, на царским дверима, те празничних икона, крста са Распећем у врху иконостаса и целивајућих икона, што се, судећи према приложничким натписима на иконама десило током 1883. године. Иконе настале у овој другој фази дело су, за сада, неидентификованог балканског зографа, вероватно бугарске провинијенције (Куюмџиев 2005: 87).

Конструкција олтарске преграде у Цркви Светог Николе у Божици припада зографском моделу иконостаса, који је био распрострањен током XIX века на ширем подручју османског Балкана.¹ Иконостасна преграда представља трозонску, дрвену конструкцију, чије су ширина и висина условљене скромним димензијама

1 О овом типу иконостасне преграде више у: Гергова 1991: 3–17; Макуљевић–Тировић и др. 2008: 45–109; Зарић 2009: 224–227; Женарју 2016: 128–132; Костић 2022: 281–290.

храма. Иконостас у потпуности затвара олтарски простор, визуелно га одвајајући од остатка храма. Поред царских двери, иконостас има северне бочне двери, док су јужне, због ограничења простора, изостале. Дрвена конструкција иконостаса је обојена у зелену боју која носи рајску симболику, а литургијски и симболички најзначајнији делови – царске двери и крст са Распећем, понели су нешто богатију сликану и дуборезну декорацију која такође носи рајску симболику.² Отвор на иконостасу, у ком су смештене царске двери, оперважен је позлаћеном, тордираном, дрвеном лајсном. Надверје носи сликану декорацију у виду ружа. Саме вратнице царских двери су, у складу са симболиком вратница Раја, декорисане дуборезним, позлаћеним, биљним врежама у које су инкорпорирани медаљони са светитељским представама.³ Врх вратница царских двери завршава се стилизованим вратовима птица и крстом. Северне бочне двери и њихово надверје декорисани су сликаном цветном декорацијом. Друга зона иконостаса визуелно је одвојена од престоних икона сликаним букетима цвећа, док редови икона унутар ове зоне иконостаса нису посебно одвојени. Иконе имају уско профилисане рамове обојене у жуту боју као супститут злату. Крст са Распећем у врху иконостаса се састоји од правоугаоног постоља обојеног у зелену боју и декорисаног букетима ружа, на ком су, у плитком дуборезу и позлати, приказани афронтирани, крилати змајеви отворених чељусти, чији су вратови увезани ланцима. Испод њихових глава је приказана Адамова лобања као симбол прародитељског греха. На овај постамент се ослања крст са Распећем чији су кракови позлаћени и украшени мотивом тордираног ужета. Из кракова излазе листови, чиме читава форма добија облик расцветалог крста који носи симболику животворног крста и тријумфа над смрћу (Женарју Рајовић 2016: 149; Костић 2022: 340–342). Са обе стране крста са Христовим Распећем су медаљони са представама Богородице и Јована Богослова.

Програм икона олтарске преграде развијен је у три зоне и чине га парапет са престоним иконама и дверима, апостолски и празнични ред и крст са Распећем у врху. За престони ред иконостаса изведено је пет икона, док је у другој зони апостолски ред имао петнаест, а празнични једанаест представа. Од првобитног програма данас недостаје девет икона, седам у апостолском и две у празничном реду. Саставни део иконостаса чине и четири целивајуће иконе прислоњене на престоне иконе.

У средишту приступне зоне иконостаса налазе се царске двери. У њиховом средишњем делу, следећи стандардизовано програмско решење, приказана је сцена Благовести (БЛАГОВѢЩЕНИЕ БОГОРОДИЦЫ.) у два медаљона. На северном крилу приказан је архангел Гаврило као допојасна фигура, у гесту обраћања Богородици, са цветом у левој руци. На јужним вратницама насликана је допојасна фигура Богородице, са рукама прекрштеним на грудима. Окренута је ка архангелу Гаврилу, док из сегмента неба на њу слеће голуб Светог Духа. Сцену Благовести употпуњују у горњим медаљонима фигуре пророка и царева Давида (ПРОРОКЪ ДАВИДЪ.)

2 О рајској симболици иконостасне преграде више у: Макуљевић–Зарић и др. 2008: 51; Гергова 1993: 61.

3 О симболици царских двери као вратница Раја више у: Макуљевић–Ђировић и др. 2008: 48–49; Макуљевић–Костић и др. 2020: 93–97.

и Соломона (ПРОРОКЪ СОЛОМОНЪ). Као весници Христовог оваплоћења, представљени су са свицима чији текстови најављују будуће догађаје (Соломонове приче (9, 11) и Давидови псалми (44, 11)). Њихове фигуре приказане су допојасно, а обојица су одевена у црвено царско рухо са крунама на главама. У дну царских двери је аркада са представама четворице великих архијереја. На северним вратницама приказани су Свети Глигорије (СТЫІ ГЛИГОРІА) и Василије Велики (СТЫІ ВАСИЛІА), док су на јужним Јован Златоусти (СТЫІ ІОАННЪ ЗЛАТОУСТ) и Свети Спиридон (СТЫІ СПІРИДОНЪ). Светитељи су приказани у пуној фигури, у архијерејским одеждама, како десном руком благосиљају, а у левој држе затворена јеванђеља, сви осим Светог Јована Златоустог који држи архијерејску штаку.

Јужно и северно од царских двери постављене су престоне иконе Христа Сведржитеља и Богородице са Христом, према традицијом и литургијом утврђеном распореду. Христос Сведржитељ (ІС ХС ВСЕДЕРЖИТЕЛЪ) приказан је допојасно, десном руком благосиља, док у левој држи отворену књигу са исписаним јеванђељским текстом ПРИДТЕ БЛАГОСЛОВЕНН І ОЦА МОЕГО НАСЛЕДЗИТЕ УГОТОВАННОЕ ВАМЪ МЕСТО КЪ ЦАРСТВІЕ НЕБЕСНОЕ. Одевен је у црвени хитон и плаво-зеленкасти химатион обрубљен златном траком.⁴ Богородица са Христом приказна је допојасно, у типу Одигитрије (МАТЕРА БОЖІА). Одевена је у богато драпирани црвени мафорион обрубљен белом траком и тамнозелену доњу хаљину. Мали Христос седи у њеном наручју (ІС ХС), десном руком благосиља док у левој носи затворено јеванђеље. Одевен је у бели хитон и пурпурни химатион.⁵ Јужно од престоне иконе Христа Сведржитеља је икона патрона храма, Светог Николе (СТЫІ НИКОЛАИ МІРІЯНИКІСКИ). Светитељ је приказан исподпојасно, одевен у златни архијерејски орнат, са митром на глави, како десном руком благосиља, а у левој држи отворену књигу са исписаним текстом, који је због потамнелости иконе нечитљив.⁶ До престоне иконе патрона храма, крајње јужно, приказана је представа Светог Јована Претече (СТЫІ ІОАНН ПРЕТЕЧЪ). Фигура је приказана допојасно, са крилима. Десном руком благосиља, док у левој руци држи путир са главом, илустрацију свог мучеништва, као и свитак са текстом који позива на покајање: ПОКАНТЕСА Н ПРИБЛИЖИ СЯ ВЪ ЦРКВІЕ НЕБЕСНОЕ (Мт. 3, 2).⁷ До престоне иконе Богородице са Христом, на северним дверима приказан је Свети Јован Рилски сигниран као чудотворац (СТЫІ ІОАННЪ РЫЛСКІН ЧУДОТВОРЕЦЪ). Светитељ је приказан допојасно, као старији човек седе дуге браде и краће косе, одевен у монашку одећу тамнозелене боје, са свитком у левој руци и златним крстом у десној.

4 Престона икона Исуса Христа следи стандардизована иконографска решења у зографском сликарству XIX века (Макуљевић–Костић и др. 2020: 91).

5 Иконографски тип Богородице Одигитрије представља једно од старијих решења приказа Богородице које је на божичком иконостасу следило поједностављеније узоре (уп. Костић Ђекић 2017: 63–64; Макуљевић–Костић и др. 2020: 93).

6 Иконографско решење иконе следи упутства из ерминија и представља у односу на њих нешто поједностављеније решење (уп. Медић 2005: 393).

7 Оваква иконографска представа Светог Јована Претече представља често примењивано решење у зографском сликарству XIX века и заснована је на тумачењу његовог лика као анђела који ће припремити пут Господу на основу пророштва пророка Малахије (Мал. 3, 1) (Татић Ђурић 1973: 39–51; Макуљевић–Костић и др. 2020: 118).

У зони парапета испод иконе Богородице са Христом налази се сцена „Стварање света“. У врху композиције је приказана допојасна фигура Бога Оца као Старца Дана у сегменту отвореног неба, са шаром и жезлом у левој руци, док десном благосиља. Одевен је у зелену доњу хаљину и црвени огртач. Из облака у ком је лик Бога Оца полазе светлосни зраци који се спуштају на зелена, цветна брда.⁸ Испод престоне иконе Исуса Христа је парапетна икона са приказом идеализованог пејзажа – зелена брда са цвећем и чемпресом изнад којих је плаво небо. Овај приказ представља јасну алузију на Рај и у складу је са симболичким значењем иконостасне преграде као прочећа Раја и небеског Јерусалима (Макуљевић–Ђировић и др. 2008: 51). Исту симболику носи и представа Светог архангела Михаила приказана у парапету испод престоне иконе Светог Николе. Архангел носи сферу и мач, као чувар Раја и инкорпориран је у идеализовани пејзаж.⁹ У парапету испод престоне иконе Светог Јована Крститеља налази се представа Јаковљевих лествица. У дну композиције у брежуљкастом зеленом пејзажу приказан је Јаков како спава ослоњен на леви бок, док му се гестом леве испружене руке обраћа анђео одевен у златно-црвену одору. Изнад њега низ лествице силазе још два анђела истоветно одевена. Сцена је сигнирана као *ЛЕСТВИЦА ЈАКОВЛОВА*. Приказана представа илуструје старозаветну причу о Јакову (Пост. 28, 12–13) чије је скривено значење о вези Бога са човеком протумачено у Јеванђељу по Јовану (Јн: 1, 51), тако да догађај симболички представља Божју објаву Христовог оваплоћења којим ће се спојити небо и земља, односно учинити спасење човека.

У другој зони иконостаса, изнад престоних икона, налази се апостолски ред конципиран као Деизисни чин. У средишњем делу реда је икона Исуса Христа Сведржитеља (*ВСЕДЕР ЖИТЕЛЪ*). Исус Христ је приказан као исподпојасна фигура у иконографији Великог архијереја, како десном руком благосиља, док у левој носи отворено јеванђеље са исписаним текстом *ПРИИДИТЕ БЛАГОСЛОВЕНИ ОЦА МОЕГО НАСЛЕДСТВО*. Северно од иконе Исуса Христа је икона Богородице (*МАТЕР БОЖІА*), која је приказана у пуној фигури, у гесту молитвеног обраћања Христу. Стоји на белом супедануму кружног облика, одевена у црвени мафорион и плаву доњу хаљину. Позадина иконе је подељена у два регистра, горњи плави и доњи смеђи који симболизује тло. Јужно од иконе Христа некада се налазила икона Јована Крститеља, која данас није сачувана. Северно, односно јужно од Христа приказани су ликови дванаесторице апостола, од којих је до данас сачувано свега шест. Сви ликови апостола су приказани истоветно, у седећем ставу, на раскошним златним престолима, како десном руком благосиљају, док у левој држе јеванђеља. Јеванђелисти имају отворена јеванђеља са исписаним почетним текстовима својих јеванђеља, док остали апостоли држе затворене књиге. Позадина икона решена је у два регистра – плави горњи и смеђи доњи. У северном делу иконостаса сачуване

8 Сцена стварања света била је честа у парапетним зонама зграфских иконостаса, а њено иконографско решење дато у ерминијама могло је да варира у детаљима (више у: Макуљевић–Ђировић и др. 2008: 78).

9 Као и претходна парапетна плоча и ова својом сликаном представом упућује на рајски врт и рајску симболику иконостаса. Архангел на представи има функцију чувара улаза у Рај (више: Татић Ђурић 1989: 359–366).

су представе Светих апостола Филипа (СТЋИН АПОСТОЛЪ ФИЛИПЪ) и Павла (СТЋИН АПОСТОЛЪ ПАВЕЛЪ), док су са јужне стране очуване представе јеванђелисте Јована (СТЋИН ЕВАНГЕЛИСТА ІОАННЪ) и Луке (СТЋИН ЕВАНГЕЛИСТА ЛУКА), апостола Томе (СТЋИН АПОСТОЛЪ ФОМА) и Јакова (СТЋИН АПОСТОЛЪ ІАКОВЪ). Програмско решење које укључује Деизис са апостолима примењено на божичком иконостасу представља једно од традиционалних програмских решења иконостаса зографског типа у XIX веку и носи слојевита симболичка и литургијска значења (Макуљевић–Костић и др. 2020: 131).

У празничном реду је од једанаест празника до данас очувано десет икона. Од севера ка југу ређају се иконе: Рођења Христовог, Благовести, Крштење, Цвети, Света Тројица, Успење Богородице, Сабор Светих апостола, Вазнесење и Васкрсење Христово. Будући да празници не прате след литургијске године, могуће је да је у неком тренутку дошло до измене места икона.

Програмско језгро празничног реда представља икона Свете Тројице (СТІА ТРОИЦІ). Позадину иконе чини плаво небо у чијем средишту је мандрола црвене боје са приказом Свете Тројице. Представа Свете Тројице изведена је у троугаоној композицији према устаљеном нововековном иконографском решењу, често примењиваном у зографском сликарству XIX века (Тимотијевић 1996: 294–305; Макуљевић–Ђировић и др. 2008: 59; Макуљевић–Костић и др. 2020: 138). Бог Отац и Син седе на облацима и благосиљају. Отац држи земаљски шар, а Христос затворену књигу, док је између њих голуб Светог Духа. У облацима, под ногама Бога Оца и Сина су црвена оцила са крилима анђела.

Идући од севера ка централној икони Свете Тројице, приказани су Рођење Христово, Благовести, Крштење и Улазак у Јерусалим. Рођење Христово (РОЖДЕСТВО ХРИСТ) је догађај представљен испред пећине, са Јосифом и Богородицом који окружују јасле у којима је Христ. Обасјава их звезда која се налази изнад Христових јасли, док се иза њих у пећини назиру во и коњ. Изнад пејзажа са зеленим брдима приказан је сегмент отвореног неба из ког полазе златни зраци који падају на Богомладенца у пећини. Лево и десно од сегмента отвореног неба су анђели који клече, руку ослоњених на грудима, прекривених тканином. Испод њих је трака са исписаним натписом: СЛАВА БЪШНХЪ БЪГЪ НА ЗЕМЛИ МІРЪ. (Лк. 2, 14). У сцену су унети и други наративни детаљи које прописују ерминије, па је тако у другом плану приказано пар оваца, које симболизују учешће пастира у догађају (Василиев 1976: 98; Макуљевић–Костић и др. 2020: 136). У дну иконе, испод камених јасли са Богомладенцем, тече приложнички натпис који гласи: КТИТОРЪ ХРИСТО МИЛЕНКОВЪ І СОПРЪГА ЕГО СТАНОНКА Н. У. ЕГО МЛАДЕНКА, ГИНА, ГОРГІА, СТАНА. ЗА ДЪШЕВО СПАЕНІЕ 1883. Сцена Благовести (БЛАГОВЕЩЕНІЕ БОГОРОДИЦИ) компонована је према нововековном иконографском решењу, приказујући тренутак када архангел Гаврило објављује благу вест Пресветој Богородици. Богородица је одевена у плаву доњу хаљину и црвено-златни мафорион. Она стоји окренута ка архангелу, са рукама прекрштеним на грудима. Архангел Гаврило, који стоји на облаку, левом руком приноси крин, док десном указује на Богородицу. Изнад фигура архангела Гаврила и Богородице је голуб Светог Духа. Позадину сцене чине архитектонске кулисе. Сцена Благовести у празничној зони иконостаса следи упутства из ерминија

и представља нешто сведеније решење у односу на репрезентативније примере зографске уметности XIX века (Макуљевић–Костић и др. 2020: 140). За иконом Благовести следи представа Христовог Крштења (**КРЕШЕЊЕ ХРИСТОВО**). Икона је доста оштећена у средишњем делу, што онемогућава ишчитавање приложничког натписа који се налази у њеном доњем левом делу. Представа Крштења реинтерпретира традиционалне иконографске обрасце према којима је у средишту композиције приказан Христос, одевен у црвену перизому, како стоји у реци Јордан и благосиља. На њега се спушта голуб Светог Духа из отвореног неба (Тимотијевић 1989: 104). На левој обали је приказан Свети Јован Претеча који крштава Христа десном руком, а насупрот је фигура анђела са белом тканином коју приноси Христу. Композиција Христовог уласка у Јерусалим (**ЦВЕТОНОСЋЕ**) следи традиционални начин илустровања ове јеванђеоске приче. Средиште представе заузима Христос који јаше магарца, у пратњи апостола. Испред Христа је палмино дрво на коме је дечак који маше граном у знак добродошлице, а испод су још два дечака који распростиру хаљине. Христос благосиља десном, док у левој руци држи свитак. Иконографско решење са иконостаса Цркве Светог Николе у Божици свело је старија, сложенија решења дата у ерминијама на једноставнију форму без градских кулиса и других детаља који карактеришу развијене представе (Тимотијевић 1989: 109–111; Макуљевић–Костић и др. 2020: 146). У доњем десном углу иконе налази се делимично читљив приложнички натпис, који гласи: **КТИТОРЪ ВЕЛИНЪ СТОАНОВЪ И УАДА ЕГО ВЕНА...**

Идући ка југу, од централне иконе Свете Тројице ређају се Успење Богородице, Сабор Светих апостола, Васкрсење и Вазнесење Христово. Икона са представом Успења Пресвете Богородице (**ОУСПЕЊЕ ПРЕСТ...**) приказује један од најпоштованијих празника из Богородичиног живота у литургијском годишњем календару. У средишту сцене је Богородица на одру, окружена апостолима. Уз Богородичин одар стоји Христос у мандорли ружичасто-црвене боје, који у левој руци носи Богородичину душу, док десном благосиља. У позадини сцене се назире архитектонске кулисе. У дну иконе, испод Богородичиног одра тече приложнички запис који гласи: **КТИТОРЪ АНТАНАСЪ МИРЮОВЪ І МАТЕРА ЕГО СПАСА І СОПРЪГА ЕГО НАНКА І У. ЕГО СТОНУКО, ВАСЕ, ЦЕНА ИОНА І БРАТЪ ЕГО НЕДЕАКО ЗА ДУШЕВНО СПАСЕННЕ** 1883. Примењено иконографско решење следи средњовековну ликовну традицију, присутну и у зографским приручницима, али у поједностављеној варијанти (Василиев 1976: 95; Медић 2002: 440; Медић 2005: 373). Сабор Светих апостола (**СОБОР СВ АПОСТОЛОВЪ**) приказује дванаесторицу апостола подељених у две групе од којих леву предводи апостол Петар, а десну апостол Павле, који међусобно држе модел цркве. Свети апостол Петар носи у десној руци кључеве, док апостол Павле носи затворену књигу. Позадина иконе је решена у два регистра – горњи чини плаво небо, а доњи смеђи под дат у перспективи. Представа Сабора светих апостола је тема која је била заступљена у црквеном сликарству од средњег века, а присутна је и у нововековној руској уметности. Слична иконографска решења божичкој икони присутна су и у раду других зографа на простору данашње Врањске епархије (Макуљевић–Костић и др. 2020: 132). У дну иконе тече приложнички натпис, који гласи: **КТИТОРЪ ПЕТКО СТАНКОВЪ І СОПРЪГА ЕГО СТАНА І БР. СТОММЕНЪ ДУШЕВНО СПАСЕННЕ**

1883. Икона Вазнесења Христовог (ВОЗНЕСЕНІЕ ХРИСТОВО) следи нововековне иконографске формулације јеванђеоског догађаја (Мк. 16, 9: Лк. 24, 50–51) (Тимотијевић 1989: 114–116; Медић 2002: 615; Медић 2005: 311). У горњем делу иконе приказан је Христос како се вазноси на небо у златној мандорли коју придржавају два анђела, клечећи на облацима. Христос је приказан у седећем ставу, како благосиља обема рукама. Испод је група апостола, у чијем средишту је Богородица. Апостоли погледима прате приказ вазнелог Христа. У средишњем десном делу иконе налази се приложнички запис, који гласи: КТИТОР СПАСЕ ГЕОРГИНОВ І СОПРЪГ ЕГО РИСНИКЪ І У. ЕГО АРХАНЪ І СТОИО ЋА ДУШЕВНО СПАСЕННЕ. Последња представа у низу празничног реда је Христово Васкрсење (ВОСКРЕСЕНІЕ ХРИСТОВО). У средишту композиције је представа Христа који се тријумфално уздиже над отвореним каменим гробом. Одевен је око паса и рамена црвеним усковитланим платном. Његов тријумф над смрћу драматично наглашава отворено црвено небо оивичено белим облацима. Поред гроба су приказана четворица стражара, од којих неки са страхом посматрају васкрслог Христа, док други спавају. На поклопцу гроба седи анђео одевен у белу одору. Иконографско решење следи упутства дата у ерминџама, која произлазе из прихватања нововековне ликовне интерпретације јеванђеоског догађаја, а које истичу у први ред Христов тријумф над смрћу (Тимотијевић 1989: 111–113; Медић 2002: 613; Медић 2005: 307). У дну Христовог гроба тече приложнички запис, који гласи: ПРИЛОЖИ АНА СЪПРЪГА ВЕЛИНОВА ШЕНА. ДРАФК. ЗА ДУШЕВНО СПАСЕННЕ.

Програм иконостаса Цркве Светог Николе завршава се крстом са Распећем и пратећим иконама у највишој зони. У централном делу великог крста насликан је распети Христ. Из прикованих Христових руку и ногу тече крв. Његова глава је благо оборена у десну страну. У краковима крста су представљени симболи јеванђелиста – орао, бик, анђео и лав. Северно до крста је у медаљону приказана Богородица у пуној фигури, окренута ка распетом Христу, изражавајући гест туге. Одевена је у црвени мафорион и плаву доњу хаљину. Са јужне стране Распећа је медаљон са ликом Светог Јована Богослова. И он је, попут Богородице, приказан у стојећем ставу, окренут ка распетом Христу, у гесту изражавања туге. Одевен је у црвени огртач и плаву доњу хаљину. Велики крст са Христовим распећем спада у основне елементе иконостаса и носи сложену симболичку и литургијску поруку везану за евхаристију и тријумф над смрћу (Макуљевић–Костић и др. 2020: 159–160).

Саставни део програма иконостаса чине до данас очуване четири целивајуће иконе – Свете Петке, Светог Димитрија, Светог архиђакона Стефана и Светог Георгија. Будући да не понављају лик светитеља испред чије престоне иконе су постављене на иконостасу, може се закључити да је избор светитеља који су на њима приказани везан за њихово поштовање у локалној средини и лични пијетет приложника. Сви светитељски ликови су приказани допојасно, фронтално, на плавој позадини која симболизује њихово небеско обитавалиште.

Света Петка (СѦТА ПѦТКА) је одевена у тамнозелену хаљину преко које је тамнољубичасти огртач са црвеном марамом преко главе. У десној руци држи мученички крст, а у левој бројаницу. Уз десну ивицу иконе исписан је приложнички

запис: КТИТОР СТАНКО РИСТОВ І СОПРЪГА ЕГО ИМЕЛКА Н.У. ЕГО СТЕФАН ЗА ДУШЕВНО СПАСЕНИЕ 1883. Икона Светог Димитрија (СѢТЫЙ ДИМИТРИА МИРОТОВНИЙ) представља светитеља као младића одевеног у ратничку одору преко које је пребачен црвени плашт. Свети Димитрије у десној руци, ослоњеној на груди, носи мученички крст, док у левој носи копље. Уз лево светитељево раме је исписан приложнички запис: КТИТОР ПАВЕЛЪ КЪРСТИНЪ МИХАИЛЪ К. СТОНУО ПАВЛОВЪ ІОАНЪ РЪСНИМЪ АНАКАЪ ВЕЛІНЪ МИХАИЛЪ БОЖИМЪ ЗА ДУШЕВО САСЕНИЕ. На икони Светог архиђакона Стефана (СѢТЫЙ АРХИЕДЯКОНЪ СТЕФАНЪ) светитељ је приказан као голобради младић дуге смеђе косе. Одевен је у одежду ђакона, у десној руци носи кадионицу, а у левој затворено јеванђеље.¹⁰ У левом углу иконе исписан је приложнички запис: КТИТОР НИЛА ПЕТРОВЪ И СОПРЪГА ЕГО СТАНА Н.У. ЕГО ЦЕНА І МАТЕРЪ ЕГО УЕЛНКА Н.Б. ЕГО ГАНГОРЪ ТРАЙКО СТОНУКО НОАНУА ЦВЕТА ЗА ДУШЕВНО СПАСЕНИЕ. Целивајућа икона Светог Георгија (СѢТЫЙ ГЕОРГИЙ ВЕЛИКОМЪЧЕНИКЪ) приказује светитеља као голобрадог младића, одевеног у ратничку одећу, са зеленом туником, оклопом и црвеним плаштом пребаченим преко. У десној руци држи копље, док у левој носи мученички крст. Приложнички запис је исписан на левој страни иконе, изнад светитељевог рамена и гласи: КТИТОРЪ ЦВЕТКО МИХАИЛОВЪИ СОПРЪГА ЕГО ПАВЛА І У. ЕГО ГРЪА, БОЖИЛЪ, ЛОЗЕНА, ИЛИНКА ЗА ДУШЕВНО СПАСЕНИЕ. 1883:

Програм иконостаса Цркве Светог Николе у Божици представља сложену целину уобличену према литургијским и симболичким захтевима, али која у себи сажима и рефлектује захтеве локалне парохијске заједнице оличене кроз приложништво (Макуљевић–Бировић и др. 2008: 101–105). У програму иконостаса снажно су наглашене идеје оваплоћења, евхаристије и спасења, као и рајска симболика. Идеја Христовог оваплоћења као неопходног у икономији спасења људског рода од смрти оличена је кроз Благовести на царским дверима, а додатно је наглашена увођењем пророка и великих архијереја који су најавили и посведочили Богордичину улогу у инкарнацији и оваплоћењу Логоса (Макуљевић–Костић и др. 2020: 95–96; Костић 2022: 313–314). Идеја оваплоћења Христа и кроз њу спасења људског рода од смрти, потцртана је и старозаветном причом о Јаковљевим лествицама приказаном у парпету иконостаса. Програмско решење зоне сокла са сценама Стварања света, пејзажима и представом архангела Михаила као чувара улаза у Рај, визуелно је, уз цветну декорацију и боје олтарске преграде, наглашавало симболику иконостаса као прочеља Раја (Гергова 1993: 4; Женарју 2016: 134). Престоне иконе иконостаса имале су литургијску функцију јер им се свештеник молитвено обраћа током литургије (Макуљевић–Бировић и др. 2008: 102). Иконе Богородице, Светог Јована и патрона Храма Светог Николе, имале су и функцију Деизиса јер пред Христом представљају заступнике верника који током литургије упућују усрдне молитве. Програмско решење друге зоне иконостаса које укључује Деизис са апостолима такође је имало литургијску функцију јер је указивао на апостолско установљење цркве и литургије, симболичко присуство Христа и апостола током литургије, као и на Христово председавање на небесима са

10 Иконографија Светог архиђакона Стефана одговара уобичајеним представама овог светитеља у зографском сликарству XIX века (уп. Медич 2005: 401).

Богородицом, Светим Јованом, апостолима и свим светима, алудирајући тако на Христов будући долазак и живот будућег века (Макуљевић 2008: 99–100, 102; Макуљевић 2020: 131; Женарју Рајовић 2016: 140–141). Програмско решење празничног реда са приложничким иконама указује на живот парохијске заједнице и литургијски ток године. Програмско језгро овог реда иконостаса представља икона Свете Тројице ка којој се узноси бескрвна новозаветна жртва током литургије, те је њено место одређено литургијском функцијом и литургијским симболизмом. Уједно је њено место у празничном реду оправдано чињеницом да је прослављање Свете Тројице, односно Духова спадало у један од најзанчајнијих празника у верском календару православних хришћана. Велики празници у празничној зони, попут Рођења Христовог, Крштења, Цвети, Васкрсења и Вазнесења, те Благовести Богородици, Успења Пресвете Богородице и Сабора Светих апостола носе приложничке натписе, што сведочи о посебном пијетету појединаца и локалне парохијске заједнице према овим празницима, чије је обележавање и прослављање представљало важне догађаје у годишњем верском календару. Престона икона Светог Јована Рилског, као и целивајуће иконе са представама Свете Петке, Светог архиђакона Стефана, Светог Димитрија и Светог Георгија, на којима се налазе приложнички записи такође сведоче о важности и великом поштовању ових светитељских култова у локалној средини.

Говорећи о уметничким квалитетима икона иконостаса Цркве Светог Николе у Божици, може се закључити да оне спадају у значајна остварења зографске уметности XIX века на тлу босилеградског Крајишта. Престоне иконе, дела зографа Захарија поп Радојкова указују на њега као на зрелог сликара који следи ликовне узор и иконографске предлошке самоковске зографске школе из које је потекао. Његове светитељске фигуре рађене су са доста сигурности у цртежу, у добрим пропорцијама, одликује их фина моделација ликова и драперија и валерска колористичка решења. Аутор икона апостолског реда, царских двери, празничних и целивајућих икона је зограф скромнијих сликарских способности. Његов цртеж је сигуран, у вишефигуралним сценама успешно поставља фигуре и планове, но његова иконографска и колоритска решења су поједностављена. Захарија поп Радјоков и за сада неидентификовани зограф који је радио уз њега, успешно су креирали богат ликовни програм олтарске преграде држећи се иконографских упутстава из ерминија и предлога актуелних у XIX веку, као и жеља наручилаца.

Због свега наведеног, иконостас из старе божичке цркве предствља вредно оставрење бугарских зографских струја друге половине XIX века на тлу данашње јужне Србије.

ЛИТЕРАТУРА

- Василиев 1965: Асен Василиев. *Български възрожденски майстори: живописци, резбари, строители*. София: Наука и изкуство.
- Василиев 1976: Асен Василиев. *Ерминии – технология и иконография*. София: Септември.
- Гергова 1991: Иванка Гергова. „Иконографската програма на иконостаса в българските земи през XVIII и XIX в.“. *Проблеми на изкуството* 3, 3–17.

- Гергова 1993: Иванка Гергова. *Раниџат български иконостас: 16–18. век*. София: Издателство български художник.
- Женариј Рајовић 2016: Ивана Женариј Рајовић. *Црквена уметносћ XIX века у Рашко-џиризенској епархији (1839–1912)*. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.
- Зарић 2009: Ирена Зарић. „Иконостас цркве Свете Тројице у Извору код Босилеграда“. *Зборник Маџице српске за ликовне уметносћи* 37, 221–247.
- Захаријев 1918: Ђордан Захаријев. *Кустендилско Краице*. Сборник за народни умотворения и народопис, кн. XXXII, София: Българска академия на наукитџ (фототипско издање Кустендила 2001).
- Иванов 1906: Ђорданџ Ивановџ. *Северна Македонија. Исторически издирвания*. София.
- Костић 2022: Ана Костић. *Црквена уметносћ у Кнежевини Срдији (1830–1882)*. Београд: Филозофски факултет.
- Костић Ђекић 2017: Ана Костић Ђекић. *Црквени комџлекс у Лозовику*. Смедерево: Регионални завод за заштиту споменика културе; Београд: Центар за визуелну културу Балкана: Филозофски факултет.
- Кутомџживев 2005: Александџр Кутомџживев. „Произведения на български зографи в църквите от Босилеградско“, *Известия IV*, 87.
- Макуљевић–Ђировић и др. 2008: Ненаџ Макуљевић – Ирена Ђировић и др. *Саборни храм Свете Тројице у Врање: 1858–2008*. Врање: Фонџ „Свети Прохор Пчињски“ Православне епархије врањске.
- Макуљевић–Костић и др. 2020: Ненаџ Макуљевић – Ана Костић и др. *Црква Усеџња Пресвете Богородице у Собини*. Врање: Православна епархија врањска. Свеправославно друштво „Преподобни Јустин Ђелијски и Врањски“.
- Медић 2002: Милораџ Медић. *Сџиари сликарски џриручници*. Књ. 2. Београд: Републички завод за Заштиту споменика културе: Друштво пријатеља Свете Горе Атонске.
- Медић 2005: Милораџ Медић. *Сџиари сликарски џриручници*. Књ. 3, *Ерминија о сликарским веџиџинама Дионисија из Фурне*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
- Николић 1912: Риста Николић. *Краџиџиџе и Власина: анџироџеоџграфска џроучавања*. Београд: Српска краљевска академија.
- Пејић 1994: Светлана Пејић. „Иконе из Божице у београдском Народном музеју“. *Зборник Народноџ Музеја XV-2*, 65–70.
- Пејић 2016: Светлана Пејић. „Уметносћ српских земаља у џрвом сџолећу османске владавине“. *Визанџијско наслеђе и српска уметносћ I–III. Сакрална уметносћ српских земаља у средњем веку*. Ур. Драган Војводић и Даница Поповић. Београд: Српски комитет за византологију: Службени гласник: Византолошки институт САНУ.
- Петковић 1965: Сретен Петковић. *Зидно сликарсџиво на џодручју Пећке џаџиријарџије 1557–1614*. Нови Сад: Матица српска.
- Татић Ђурић 1973: Мирјана Татић Ђурић. „Икона Јована Крилатог из Дечана“. *Зборник Народноџ музеја*, VII, 39–51.
- Татић Ђурић 1989: Мирјана Татић Ђурић. „Archangels gardiens de porte á Dečani“. *Дечани и визанџијска уметносћ средином XIV века*. Ур. Војислав Ђурић. Београд: САНУ: Приштина: Јединство, 359–366.
- Тимотијевић 1996: Мирослав Тимотијевић. *Српско барокно сликарство*. Нови Сад: Матица српска.
- Тимотијевић 1989: Мирослав Тимотијевић. „Иконографија Великих празника у српској барокној уметности“. *Зборник Маџице српске за ликовне уметносћи* 25, 95–134.
- Турски документи 1983: *Турски документи за исџоријаџа на македонскиоџ народ*. Оџишрни џоџисни дефџтери од XVI век за Кустендилскиоџ санџак, т. V, књ. I. Скопје: Архив на Македонија.
- Ђировић 2015: Ирена Ђировић. „Зографске радионице и зидно сликарство XIX века у храмови-ма Врањске епархије“. *Проблеми на изкусџивоџо* 4, 25–37.

Слика 1. Црква Светог Николе у Божици, XVII век

Слика 2. Исус Христос, престопа икона, Захарије поп Радојков, 1867.

Слика 3. Богородица са Христом, престопа икона, Захарије поп Радојков, 1867.

Слика 4. Свети Јован Крститељ, престона икона Захарије поп Радојков, 1867.

Слика 5. Свети Никола, престона икона, Захарије поп Радојков, 1867.

Слика 6. Представе Раја, парапет иконостаса, непознати зограф, 1883.

Слика 7. Свети арх. Стефан, целивајућа икона, непознати зограф, 1883.

Слика 8. Крст са Распећем Христовим, врх иконостаса, непознати сликар, 1883.

Слика 9. Вазнесење и Васкрсење Христово, празнични ред иконостаса, непознати сликар, 1883.

Слика 10. Апостоли, непознати сликар, 1883.

Ana D. KOSTIĆ

ICONOSTAS OF THE CHURCH OF SAINT NICHOLAS
IN BOŽICA NEAR BOSILEGRAD

SUMMARY

The Church of St. Nicholas, located in the village of Božica near Bosilegrad, is one of the oldest preserved churches in the regions of Vlasina and Bosilegradsko Krajište, dating back to the early 17th century. It was built, painted, and equipped with an iconostasis during the first decade of the 17th century, coinciding with the renovation of the Peć Patriarchate, which marked the revitalization of Orthodox Christian life in the Ottoman Empire. In the second half of the 19th century, a more extensive renovation of the church's interior took place. This renovation involved replacing the original 17th-century iconostasis with a new one that is still preserved today. The creation of the new iconostasis occurred in two phases, in 1867. and 1883, and was produced by two zographs. One of these zographs remains unknown, while the other has been identified as Zaharije Pop Radojko, a prominent representative of the Samokov Zograph school. Although the church's modest dimensions limited the size of the iconostasis and the number of icons it could hold, the iconostasis features a complex program that meets liturgical and symbolic requirements, as well as the needs of the local parochial community. Most of the icons on the iconostasis bear donor inscriptions, which today provide rich evidence of the former structure of the local parish community.

Keywords: Church of Saint Nicholas in Božica, Bosilegradsko Krajište, 19th-century zograph painting, Zaharije Pop Radojko.